«8D04203 – Құқықтану» білім беру бағдарламасы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

ЖАҚЫШ АҚЕРКЕ ЖЕҢІСҚЫЗЫНЫҢ

«Әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу ерекшеліктері: теория мен практика мәселелері»
тақырыбындағы диссертациясына

АҢДАТПА

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Қазақстан Республикасының Конституциясы неке мен отбасыны, ана мен әке және баланы мемлекеттің қорғауында деп жариялай отырып, отбасылық қатынастар саласындағы адам құқықтарын қамтамасыз етудің іргелі негізін қалады. Алайда дәл осы сала – адамның ең қауіпсіз болуға тиіс ортасы – зорлық-зомбылықтың ең жаппай әрі ең жасырын түрінің кеңістігіне айналып отыр. Сондықтан отбасы жеке өмір кеңістігі болғанымен, ол зорлық-зомбылықты ақтайтын немесе құқықтық бақылаудан тыс қалатын орта ретінде қарастырылмауға тиіс.

Зерттеу тақырыбының маңызы 2026 жылғы 15 наурызда республикалық референдумда қабылданған Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясымен де күшейе түседі. Онда «Әділетті Қазақстан» идеясы, «Заң мен Тәртіп» қағидаты, адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сақтау, заң мен тәртіп үстемдігін қамтамасыз ету мемлекет қызметінің негіз құраушы қағидаттары ретінде бекітілген. Бұл нормалар әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алуды жеке отбасылық мәселе емес, адам құқықтарын қорғауға, қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге және әлеуметтік мемлекеттің міндеттерін іске асыруға бағытталған құқықтық-профилактикалық қызмет ретінде қарастыруға негіз береді.

Мемлекет соңғы жылдары осы саладағы құқықтық саясатты түбегейлі жаңартты. 2024 жылғы 15 сәуірдегі № 72-VIII Заңмен ұрып-соғу мен денсаулыққа қасақана жеңіл зиян келтіру қылмыстық теріс қылықтар ретінде қайта криминализацияланып, кәмелетке толмағандарға қатысты қол сұғушылықтар үшін жауаптылық қатаңдатылды. 2025 жылдан бастап сталкинг үшін қылмыстық жауаптылық және зорлық-зомбылық жасаушыларға арналған психокоррекциялық бағдарламалар енгізілді. 2025 жылғы 30 желтоқсандағы № 245-VIII «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» шоғырландырылған Заң тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасын бірыңғай құқықтық шеңберге біріктірді, ал ішкі істер органдарының профилактикалық буыны қайта құрылды. Қарқынды реформалар кезеңі ғылым алдына бір мезгілде үш міндет қояды: жаңа заңнаманың ұғымдық аппаратын және оның бұрынғы реттеумен сабақтастығын доктриналық тұрғыдан пайымдау; реформалардың нақты нәтижелерін криминологиялық және виктимологиялық деректер негізінде бағалау; профилактикалық жүйені одан әрі жетілдірудің дәлелді бағыттарын негіздеу.

Халықаралық құқықтық актілер де әйелдер мен балаларды зорлық-зомбылықтан қорғауды мемлекеттің негізгі міндеттерінің бірі ретінде бекітеді. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы, Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт, Әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы конвенция және Бала құқықтары туралы конвенция отбасыны, ана мен баланы қорғауды адам

құқықтарын қамтамасыз етудің маңызды элементі ретінде таниды. CEDAW комитетінің № 19 және № 35 жалпы ұсынымдары мен Бала құқықтары жөніндегі комитеттің № 13 жалпы түсіндірмесі зорлық-зомбылықтың алдын алу, жәбірленушілерді қорғау және тиімді құқықтық қорғау құралдарын қамтамасыз ету бойынша мемлекеттердің міндеттерін нақтылайды.

Статистикалық деректер мәселенің ауқымын айқын көрсетеді. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының бағалауы бойынша әлемде әрбір үшінші әйел өмірінде интимдік серіктес тарапынан физикалық және (немесе) сексуалдық зорлық-зомбылыққа ұшыраған, ал Қазақстанда жүргізілген ұлттық іріктемелі зерттеу 18–75 жастағы әйелдердің 17 пайызының серіктесі тарапынан зорлық-зомбылық бастан кешіргенін көрсетті. Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитеттің деректері бойынша отбасылық-тұрмыстық салада тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтар 2022 жылғы 942 фактіден 2025 жылы 3 713 фактіге дейін өсті, адам өлтірулердегі отбасылық-тұрмыстық үлес 2017 жылғы 9,2 пайыздан 2024 жылы 22,5 пайызға жетті, ал 2025 жылы отбасылық-тұрмыстық саладағы әкімшілік құқық бұзушылықтар үшін 96 194 адам жауаптылыққа тартылды. 2024 жылы полицияға отбасындағы зорлық-зомбылық туралы 100 мыңға жуық хабарлама түсіп, 85 мыңнан астам қорғау нұсқамасы шығарылды.

Осы деректер әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылықтың жасырын, қайталанатын және жоғары әлеуметтік қауіпті құбылыс екенін көрсетеді. Әйелдердің экономикалық және тұрғын үйлік тәуелділігі, балалардың жас ерекшелігі мен құқықтық дербестігінің шектеулігі, жәбірленушілердің құқық қорғау органдарына жүгінуден қорқуы профилактикалық жүйені тек жауаптылық шараларымен шектеуге болмайтынын дәлелдейді. Сондықтан зерттеу тақырыбының өзектілігі тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алуды жәбірленушінің нақты қауіпсіздігін қамтамасыз ететін, тәуекелді ерте анықтайтын, қорғау шараларын күшейтетін, зорлық-зомбылық жасаушының мінез-құлқын түзететін және уәкілетті органдардың ведомствоаралық өзара іс-қимылына негізделген кешенді құқықтық-профилактикалық жүйе ретінде ғылыми негіздеу қажеттігімен айқындалады.

Диссертациялық зерттеудің мақсаты: әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алудың теориялық негіздерін, криминологиялық-виктимологиялық сипаттамасын және профилактикалық жүйенің қазіргі жай-күйін кешенді талдау негізінде оны жетілдірудің ғылыми негізделген заңнамалық және ұйымдастырушылық ұсыныстарын әзірлеу.

Осы мақсатқа қол жеткізу үшін мынадай міндеттер қойылды:

– әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылықтың ұғымын, мәнді белгілерін және нысандарын доктрина, халықаралық стандарттар мен қолданыстағы заңнаманы салыстыра отырып айқындау;

– тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алудың құқықтық негіздерінің жүйесін және оның тарихи эволюциясын талдау;

– әйелдер мен балаларды зорлық-зомбылықтан қорғаудың салыстырмалы-құқықтық модельдерін жүйелеп, Қазақстан үшін рецепция сабақтарын тұжырымдау;

– Қазақстан Республикасындағы тұрмыстық зорлық-зомбылықтың жай-күйін, құрылымын, динамикасын және латенттілігін 2016–2026 жылдар аралығында сипаттау;

– тұрмыстық зорлық-зомбылықтың детерминанттарын деңгейлер бойынша жүйелеу және құқық бұзушы тұлғасының типологиясын әзірлеу;

– әйелдер мен балалардың виктимологиялық осалдығының құрылымын және қайталама виктимизация тетіктерін ашу;

– профилактика субъектілерінің жүйесін бағалап, олардың қызметін жетілдіру бағыттарын негіздеу;

– профилактика шараларын деңгейлер бойынша жүйелеп, детерминанттарға, субъектілерге және индикаторларға сәйкестендірілген шаралар матрицасын ұсыну;

– профилактикалық жүйенің тиімділігін бағалау әдіснамасын әзірлеп, қолданыстағы заңнаманы жетілдіру ұсыныстарын тұжырымдау.

Зерттеу объектісі: әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу саласында қалыптасатын қоғамдық қатынастар.

Зерттеу пәні: тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алуды реттейтін Қазақстан Республикасы Конституциясының, қылмыстық, қылмыстық-процестік, әкімшілік, отбасылық және әлеуметтік заңнамасының, «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» Заңның ережелері, халықаралық-құқықтық стандарттар мен шетелдік мемлекеттердің заңнамасы, әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылықтың криминологиялық және виктимологиялық сипаттамасы, профилактика субъектілері мен шараларының жүйесі, оның тиімділігін бағалау және жетілдіру мәселелері бойынша доктриналық ережелер, статистикалық деректер мен құқық қолдану практикасы.

Диссертациялық зерттеудің әдіснамалық негізі мен эмпирикалық базасы. Зерттеу диалектикалық, жүйелік және құрылымдық-функционалдық тәсілдерге, формальды-заңдық, салыстырмалы-құқықтық, тарихи-құқықтық, статистикалық, казуистикалық әдістерге, сот актілерін контент-талдау мен әлеуметтанулық сауалнама әдістеріне негізделеді. Эмпирикалық базаны Бас прокуратураның Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің 2016–2025 жылдардағы жылдық және 2026 жылдың алты айындағы ресми есептері (№ 1-М, № 1-АП және № 1 сот нысандары), Ішкі істер министрлігі мен Үкіметтің баяндамалары, ұлттық виктимологиялық зерттеудің нәтижелері, автор жүргізген 320 респонденттің (ішкі істер органдарының қызметкерлері, дағдарыс орталықтары мен әлеуметтік қызметтердің мамандары, зардап шеккендердің заңды өкілдері) әлеуметтанулық сауалнамасы, ресми сот актілері базасынан іріктелген 2010–2026 жылдардағы 319 сот актісінің контент-талдауы және заңды күшіне енген үкімдермен аяқталған алты резонансты істің казуистикалық талдауы құрайды.

Диссертациялық зерттеудің ғылыми жаңалығы. Зерттеудің ғылыми жаңалығы әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу мәселесінің 2024–2026 жылдардағы заңнамалық реформалар – теріс қылықтық криминализация, шоғырландырылған профилактикалық заң, психокоррекциялық инфрақұрылым – жағдайында отандық ғылымда алғаш рет кешенді монографиялық деңгейде зерттелуінде айқындалады.

Жұмыста әйелдерге қатысты және балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылық отбасы ішіндегі билік пен тәуелділікке негізделген біртұтас құбылыстың екі көрінісі ретінде негізделіп, бес мәнді белгіге сүйенетін екі авторлық анықтама ұсынылды. Құқықтық негіздердің үш деңгейлі моделі, төрт кезеңдік эволюциясы және оның үш заңдылығы айқындалып, заң нормасының тұрақсыздығының дербес криминогендік фактор екені дәлелденді. Әйелдер мен балаларды қорғаудың төрт типтік моделі жүйеленіп, Қазақстан жүйесі аралас модель ретінде орналастырылды.

Есепке алу режимдерінің өзгерісін ескеретін динамика талдауының әдістемесі негізінде тұрмыстық зорлық-зомбылықтың «қосполюсті құрылымы» және «тіркеу парадоксы» тұжырымдамалары ұсынылды. Детерминацияның төрт деңгейлі картасы, зорлық-зомбылық жасаушылардың үш типі және «тип – құрал» матрицасы әзірленді. Әйелдер мен балалардың осалдығының құрылымдық табиғаты, «сенім парадоксы»

ұғымы, жәбірленуші-әйелдердің төрт типі және қайталама виктимизацияның үш арнасы ашылып, сот сатысындағы «екінші латенттену» феномені сот статистикасымен расталды.

Профилактика субъектілері жүйесінің жүйелілік талаптары бойынша бағасы мен үйлестірудің үш типтік олқылығы анықталды; «детерминант – шара – субъект – индикатор» матрицасы және тиімділікті бағалаудың он индикаторлық жүйесі ұсынылды. Заңнаманы жетілдірудің нақты нормативтік тұжырымдары бар ұсыныстар кешені, тәуекелді бағалау парағының жобасы және заңнамалық өзгерістердің жобасы негізделді.

Қорғауға шығарылатын негізгі тұжырымдар:

– Әйелдерге және балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылық бөлек екі құбылыс емес, отбасы ішіндегі билік пен тәуелділікке негізделген біртұтас құбылыстың екі көрінісі екені дәлелденді: әйелге билік серіктестік бақылау арқылы, балаға – жас пен мәртебе тәуелділігі арқылы жүргізіледі. Осыған сай екі авторлық анықтама тұжырымдалып, екеуіне ортақ бес белгі – құқыққа қайшылық, қасақаналық, зиян не оның қаупі, отбасылық-тұрмыстық орта, қайталануға бейімділік – айқындалды. Осы негізде «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» Заңның 1-бабындағы үш ұғымды толықтыру ұсынылады: тектік анықтамаға – жыныстық еркіндікке қол сұғуды, экономикалық зиянды, бақылау мақсатындағы жүйелі әрекеттерді және куәгер-баланы; экономикалық зорлық-зомбылық ұғымына – экономикалық тәуелділік туғызу мен теріс пайдалануды; психологиялық зорлық-зомбылық ұғымына – бақылаушы мінез-құлықты.

– Алдын алудың құқықтық негіздері үш деңгейден (конституциялық-халықаралық, заңнамалық, заңға тәуелді-бағдарламалық) тұрып, төрт кезеңнен өтті: кеңестік, өтпелі (1991–2009), арнаулы заң (2009–2024) және шоғырландыру (2024 жылдан). Заң нормасының тұрақсыздығы дербес криминогендік фактор екені дәлелденді: 2017 жылғы декриминализация латенттілікті тереңдетсе, 2023–2024 жылғы реформалар тіркеудің өсуін ауыр зардаптардың азаюымен ұштастырды. Қорғаудың төрт типтік моделі – конвенциялық-интеграциялық, ордерлік-прецеденттік, арнаулы-заңдық және жалпы-құқықтық – ажыратылып, Қазақстан жүйесі үш типтің элементтерін біріктірген аралас модель ретінде сипатталды; қорғау ордері тиімділігінің үш шарты және Стамбул конвенциясының стандарттарын кезең-кезеңімен енгізу жолы негізделді.

– Қазақстандағы тұрмыстық зорлық-зомбылықтың «қосполюсті құрылымы» дәлелденді: жаппай жеңіл көріністер және кісі өлтірулердің төрттен біріне жуығын құрайтын летальді ядро. Тіркеудің 2023–2025 жылдардағы өсуі құбылыстың ұлғаюы емес, латенттіліктің төмендеуі («тіркеу парадоксы»), өйткені есепке алу режиміне тәуелсіз зардап көрсеткіштері азайды; демек, летальділікті азайтудың резерві – жеңіл көріністерге жүйелі ден қою. Детерминацияның төрт деңгейлі картасы және зорлық-зомбылық жасаушылардың үш типі – жағдаяттық-жанжалдық, тұрақты-деспоттық, азғындаушылық – негізделіп, әр типке сәйкес ықпал құралдарын белгілейтін «тип – құрал» матрицасын ішкі істер органдары профилактикалық қызметінің әдістемелік негізі ретінде бекіту ұсынылады.

– Әйелдер мен балалардың осалдығы жеке қасиет емес, құрылымдық жағдай екені дәлелденді: әйелдер үшін – экономикалық, психологиялық және балаға байланысты тәуелділік, балалар үшін – қорғаушы мен қауіп көзінің бір тұлғада түйісуі («сенім парадоксы»). Ұзақ виктимизация қорғаныстық зорлық-зомбылыққа ұласады, сондықтан әйелді қорғау – әйел қылмыстылығының да профилактикасы. Қайталама виктимизация бұқаралық ақпарат құралдары, рәсімдік және институционалдық арналар арқылы жүзеге асып, татуласу тетігі сот сатысында «екінші латенттенудің» құралына айналды. Жәбірленуші-әйелдердің төрт типі ажыратылып, Заңның 71-бабына жеке қауіпсіздік

жоспарын енгізу, айғақтарды депонирлеуді ересек жәбірленушілерге кеңейту, жақындауға тыйымды ерекше талаптармен үйлестіру және өтемақы қорынан жүйелі тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандарына төлем көздеу ұсынылады.

– Профилактика жүйесінің басты шектеуі нормативтік емес, институционалдық екені дәлелденді: заң толық болғанымен, оны іске асыратын буындар әлсіз – үйлестірудің үш олқылығы, тәуекелдің стандартсыз бағалануы және сот практикасының жұмсақтығы. «Детерминант – шара – субъект – индикатор» матрицасына құрылған профилактика моделі мен он индикаторлық бағалау жүйесін бекіту; «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» Заңның 72-бабын тәуекелді міндетті бағалау, 60-бабын зорлық-зомбылық жасаушыны ортақ тұрғын үйден уақытша шеттету, 61-бабын психокоррекциялық бағдарламадан өтуді ерекше талап ретінде белгілеу нормаларымен толықтыру; Қылмыстық кодекстің 108-1 және 109-1-баптарында айыппұлды ортақ бюджеті бар отбасы мүшелеріне қолданбай, қоғамдық жұмыстар мен қамақты негізгі жаза ету; Жоғарғы Соттың арнаулы нормативтік қаулысын қабылдау; тәуекелі жоғары істерді жеке сүйемелдеу мен профилактика жүйесін жыл сайын тәуелсіз бағалауды енгізу ұсынылады.

Диссертациялық зерттеудің теориялық және практикалық маңыздылығы. Теориялық маңыздылығы тұрмыстық зорлық-зомбылықтың ұғымдық аппаратын нақтылауда, детерминация мен виктимизацияның деңгейлік модельдерін, құқық бұзушы мен жәбірленуші типологияларын және профилактика тиімділігін бағалаудың әдіснамасын әзірлеуде. Практикалық маңыздылығы нақты нормативтік тұжырымдары бар заңнамалық ұсыныстар кешенін, профилактика субъектілері үшін шаралар матрицасын, тәуекелді бағалау парағын және тиімділік индикаторларының жүйесін ұсынуда; нәтижелер заң шығару қызметінде, ішкі істер органдары, соттар, жергілікті атқарушы органдар мен әлеуметтік қызметтердің практикасында және жоғары оқу орындарында криминология, виктимология және қылмыстық құқық курстарын оқытуда пайдаланылуы мүмкін.

Диссертация нәтижелерінің сыннан өтуі. Диссертациялық зерттеудің негізгі ғылыми нәтижелері, тұжырымдары мен ұсыныстары автордың 12 ғылыми жарияланымында баяндалып, сыннан өтті, оның ішінде 2 мақала Scopus және Web of Science Core Collection дерекқорларына кіретін халықаралық рецензияланатын журналдарда (Violence and Victims; Psychology of Violence), 8 мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған ғылыми басылымдарда, 2 баяндама халықаралық ғылыми-практикалық конференциялардың материалдарында жарық көрді.

Диссертацияның құрылымы мен көлемі. Диссертация нормативтік сілтемелерден, анықтамалардан, белгілеулер мен қысқартулардан, кіріспеден, тоғыз бөлімді біріктіретін үш тараудан, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.